

Kovács Andrea

Szent Erzsébet középkori liturgikus énekei Magyarországon¹

Az 1235-ben szentté avatott Árpád-házi királylány, Erzsébet liturgikus tisztelete a római egyházban a mise és a zsolozsma szertartásában nyerte el formáját. A mise énekeit, vagy énekeit és olvasmányait tartalmazó fennmaradt graduálék, misszálék, illetve a zsolozsma esetében antifonálék és breviáriumok mellett két ordináriuskönyv, azaz a liturgia végzésének módját szabályozó gyűjtemény² segítségével arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam azon középkori magyarországi liturgikus énekek körét, melyeket Szent Erzsébet ünnepén szólaltattak meg.

Kovács Andrea egyházzénész, az MTA Zene-tudományi Intézetének munkatársa, a Magyar Egyházzenei Társaság titkára.

A mise

A Szent Erzsébet ünnepén Magyarországon énekelt mise rekonstruálásához kiindulópontot jelenthetnek az ordináriuskönyvek, melyek közül kettő, az esztergomi³ és az egri⁴ tartalmaz ez alkalomra vonatkozó előírásokat. Az utóbbira 1520-ban, Velencében kiadott *Ordinarium Strigoniense*, azaz Esztergomi ordináriuskönyv a következőket írja: „In missa: *Gaudeamus*, et cetera, «in honore Elisabeth viduae de cuius festivitate» vel *Dilexisti iustitiam*. Kyrie Cunctipotens. Oratio propria cum oratione Dedicationis tantum. Graduale: *Dilexisti iustitiam* vel *Specie tua*. Alleluia proprium vel *Audi filia*. Prosa: *Gaude Sion*. Credo dicitur, si venerit inter octavas Dedicationis, sed alias non dicitur. Offertorium: *Filiae regum*. Sanctus parvum Rosenberg. Communio: *Diffusa est gratia* vel *Simile est regnum*.”⁵

Vagyis két közös tétel közül lehet választani a mise bevonulási éneke, az introitus megszólaltatásához: az egyik a *Gaudeamus omnes in Domino* („Örvendezzünk mindnyájan az Úrban ...”), melybe az adott szent neve beilleszthető (*in honore Elisabeth viduae*), vagy a szintén közös *Dilexisti iustitiam* („Szeretted

¹ A jelen tanulmány az NKFP 6-00034/2005 pályázat támogatásával jött létre.

² A felhasznált források jegyzékét és rövidítését lásd a mellékletben!

³ Az általam használt forrás (először 1496-ban, Nürnbergben jelent meg): *Ordinarium Strigoniense*. Velence 1520. A továbbiakban OrdStrig. Ld. ehhez Földváry Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei* (előkészületben lévő doktori disszertáció kézírata, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Doktori program). Továbbá (az átirásokhoz): Földváry Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Venetiis, anno Domini MCCCCCIX. RMK III. 165* (kéziratosszövegkiadás).

⁴ Kiadva (az átirások innen valók): Dobszay László: *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. [Musicalia Danubiana Subsidia 1] Budapest, MTA-Zenatudományi Intézet 2000. A továbbiakban OrdAgr.

⁵ OrdStrig fol. 130^v

az igazságot ...”) Magyarországon egyértelműen az elsőt részesítették előnyben valamennyi adatolt egyházmegyében.⁶ Csupán két forrásban, az Erdélyi graduáléban és a Perényi misszáléban szerepel a másodikként megjelölt tétel.⁷ A Futaki-graduále választási lehetőséget kínál az adott liturgikus helyzetben csak ebben a forrásban feltüntetett *Loquebar de testimoniis tuis* vagy a *Gaudeamus omnes* tétel között.⁸

Az újkori kiadások IV. ordináriumsorozataként ismert *Cunctipotens Genitor Deus* nem csak Szent Erzsébet miséjének Kyriéje, hanem viszonylag gyakran (30)⁹ szerepel az esztergomi ordináriuskönyvben, többek közt a magyar vagy Magyarországhoz kapcsolható szentek közül Becket Szent Tamás (dec. 29.), Szent László király (jún. 27.) s Szent Imre herceg (nov. 5.) ünnepén.

Bár a *Dilexisti iustitiam* szerepel az első helyen az olvasmány utáni ének, a graduále megjelölésekor, ezt a tételt csak egyetlen, zágrábi forrásban¹⁰ találtuk meg az adott szerepben, míg a második helyen szereplő *Specie tua* a leggyakrabban előírt tétel mind az esztergomi, mind az ország más területeihez köthető forrásokban.¹¹ Ám még másik négy, ezektől eltérő közös tétel is felbukkan a magyar hagyományban. Az *Audi filia et vide* hét, jobbra egy-egy város-hoz (Pozsony, Nyitra, Buda, Gyöngyös) köthető forrásban jelenik meg,¹² míg a pálosok a *Diffusa est gratia* tételt részesítették előnyben.¹³ Az ország északi és

⁶ MissNot2-S fol. 292; MissEsz1-1 fol. 215v; MissEsz2-2 fol. 81; MissEsz3-3 fol. 162v; MissNot fol. 292r; Str-G-7 fol. 301; Miss1st fol. 159; MissQuin fol. 244; MissPaul-1 fol. 265; MissPaul-2 fol. 233; MissPaul-3 fol. 197; MissPo-A fol. 241r; MissPo-B fol. 236r; MissPo-C fol. 326; MissPo-D fol. 284v; MissPo-E fol. 249; MissPo-F fol. 147; MissPo-G fol. 193; MissCsuk fol. 229; MissZag-1 fol. 218r; MissZag-2 fol. 218r; MissZag-3 fol. 169v; MissZag-4 fol. 111v; MissZag-5 fol. 187r; MissZag-6 fol. 158v; MissZag-7 fol. 174; MissZag-8 fol. 200v; GrZag fol. 37; MissHel fol. 189; Miss-24 fol. ?; MissTop fol. 145v; Gr-177 fol. 190; MissUlt fol. ?; GrSzepp fol. 214; MissKa-1 fol. 189; MissKa-2 fol. 159; GrKa 2 fol. 238v; GrBr 2 fol. 254; GrFelv fol. 82v; GrFu fol. 194; MissGyer fol. 201v; GrKol fol. 227; GrNy fol. 237; GrPa fol. 109; GrSz fol. 99v.

⁷ GrErd fol. 123; MissPer fol. 184v.

⁸ GrFu fol. 194.

⁹ Szent Miklós (dec. 6.); karácsony hajnali mise (dec. 25.); Aprószentek (dec. 28.); Becket Szent Tamás (dec. 29.); vasárnap karácsony nyolcadában; Szent Szilveszter (dec. 31.); Dorottya (febr. 6.); Szent Gergely (márc. 12.); Szent Ambrus (ápr. 4.); nagycsütörtök; pünkösdi heti kántorböjt; Úrnap oktavája; Szent László (jún. 27.); Szent Péter és Pál oktavája (jún. 29.); Szent Margit (júl. 13.); Mária Magdolna (júl. 22.); Szent Anna (júl. 26.); Cirják és társai (aug. 8.); Szent Lőrinc és oktavája (aug. 12.); Szent Ágoston (aug. 28.); Keresztelő Szent János Fővétele (aug. 29.); Szent Imre (nov. 5.); Szent Márton és oktavája (nov. 11.); Templomszentelés; Szent Katalin (nov. 25.).

¹⁰ MissZag-7 fol. 175.

¹¹ MissNot2-S fol. 292; MissEsz1-1 fol. 216; MissEsz2-2 fol. 82; MissEsz3-3 fol. 162v; MissNot fol. 292r; MissPer fol. 184v; Str-G-7 fol. 301; MissQuin fol. 244; GrErd fol. 123; GrSzepp fol. 214; MissPo-A fol. 241v; MissPo-B fol. 236v; MissPo-C fol. 326; MissPo-E fol. 249; MissCsuk fol. 229; MissZag-1 fol. 219r; MissZag-3 fol. 180r; MissZag-4 fol. 112r; MissZag-5 fol. 187v; MissZag-6 fol. 159r; MissZag-7 fol. 175; MissZag-8 fol. 201r; GrZag fol. 37; MissKa-1 fol. 189; MissKa-2 fol. 159; GrKa 2 fol. 238v; MissTop fol. 145v; GrBr 2 fol. 254.

¹² MissPo-C fol. 326; MissPo-D fol. 284v; MissPo-F fol. 147; MissUlt fol. ?; GrFu fol. 194; GrNy fol. 237; GrSz fol. 99v-100r.

¹³ MissPaul-1 fol. 265; MissPaul-2 fol. 233; MissPaul-3 fol. 197; MissPo-G fol. 193; Miss-24 fol. ?

délkeleti területéről (Felvidék, Erdély) adatolt az *Adiuuabit eam Deus* graduále,¹⁴ és csupán a XIV. századi Isztambuli misszále írja elő a *Propter veritatem* tételt.¹⁵

Szent Erzsébet miséjében a kor szokásaihoz híven két saját szövegű tétel kapott helyet, az Alleluja és a szekvencia. Az Esztergomi ordináriuskönyv is eszerint írja: saját Alleluja vagy *Audi filia*. Kérdéses viszont, hogy pontosan melyik tételt érti a „saját Alleluja” (*Alleluia proprium*) megjelölés alatt?

A megvizsgált ötven, miseanyagot tartalmazó forrás alapján megállapítható, hogy a leggyakoribb Alleluja-vers a *Sponsa veri Zachariae Elisabeth* (13),¹⁶ mely a nyomtatott Esztergomi és Kálmáncsehi-misszálén kívül több hagyományban (zágrábi, pálos, kassai, szepesi) is megtalálható. Kevésbé elterjedt, de több forrásból (7)¹⁷ dokumentálható az *O pia regum filia*-vers, mely leginkább a zágrábi, brassói, felvidéki, gyergyói, kolozsvári, szebeni, szepesi kódexekben fordul elő. Még két, a fentiektől eltérő Alleluja-vers található a forrásokban, bár ezek megjelenése igen ritka. A *Sancta Dei famula tu virtutum regula* három forrásban szerepel,¹⁸ melynek egy rövidített változatát tartalmazza a XV. századi Esztergomi misszále,¹⁹ és csupán egyetlen forrásban található meg a *Sancta Elisabeth tu dulcedo pauperum*.²⁰

A Szepesi graduáleban szereplő *Sponsa veri Zachariae Elisabeth* 5. tónusú, nagy hangterjedelmű, skálamenetekben bővelkedő tétel.

Az *O pia regum filia* dallama azonkívül, hogy egy különálló, hosszú jubilust kap, azonos a Szent István király ünnepén használt *O rex et apostole Stephane* Felvidéki és Ulászló graduále-beli dallamával, mely utóbbi viszont megegyezik a Futaki-graduále Szent Imre-napi *Sprevit thorum coniugalem* dallamával. Mintája a XIV–XV. század egyik legnépszerűbb liturgikus dallama, a nagyboldogasszony-napi *O consolatrix pauperum*, mely más szentek ünnepein (Jakab apostol — júl. 25, Szent Anna — júl. 26., Szent Ágoston — aug. 28.) is megjelenik a magyar forrásokban.²¹ Korántsem meglepő, hogy egy-egy dallam különféle szövegeket kaphat, mert ez az eljárás az Alleluják kezelésének egész Európában jellegzetes vonása.²²

A *Sancta Dei famula tu virtutum regula* az Alleluja intonációjának dallamfordulatát a verzusban rendszeresen visszahozva, kis egységekből építkezik.

¹⁴ GrFelv fol. 82v; MissHel fol. 189; MissGyer fol. 201v; GrKol fol. 227; Gr-177 fol. 190.

¹⁵ MissIst fol. 159.

¹⁶ Str-G-7 fol. 301; MissEszt-2 fol. 82; MissEszt-3 fol. 162v; MissPer fol. 184v; MissZag-8 fol. 201; MissPaul-1 fol. 265; MissPaul-2 fol. 233; MissPaul-3 fol. 197; MissKa-1 fol. 189; GrKa 2 fol. 239v; GrSzep fol. 214; Gr-177 fol. 190; Miss-24 fol. ?

¹⁷ GrZag fol. 37; GrSzep fol. 214v; GrBr 2 fol. 254; GrFelv fol. 82v; MissGyer fol. 201v; GrKol fol. 228; MissSz fol. 184 (a mise eleje hiányzik, csak az alleluja végétől [„...ad superum consorcium claret glorificata”] van meg az anyag).

¹⁸ MissUlt fol. ?; MissPo-F fol. 147; GrErd fol. 123.

¹⁹ MissEszt-1 fol. 216.

²⁰ MissPo-G fol. 193.

²¹ Szendrei Janka: „A Szent István alleluják dallamai”, in *Zenatudományi dolgozatok* 1989. Budapest 1989. 93–94.

²² Rajeczky Benjamin (szerk.): *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Budapest 1988. 367–371.

Ha nem szerepelt a szentről szóló, saját szövegű Alleluja a misében, akkor az ordináriuskönyvnek megfelelően többnyire valóban az *Audi filia et vide* szöveg hangzott el az adott liturgikus helyen.²³ Viszont —miként a graduále esetében— más megoldásokkal is találkozhatunk az egyes hagyományokban. Így például kizárólag a zágrábi egyházmegyére jellemző az *Alleluja — Dilexisti iustitiam* tétel előírása,²⁴ míg a másik három Alleluja-szöveg —*Diffusa est gratia*,²⁵ *Egregia sponsa Christi*,²⁶ *Omnis gloria eius*²⁷— elszórtan, egy-két, esetleg három forrásban jelenik meg.

Két, időben egymáshoz közel álló forrás különleges eljárásmodot követ: az 1426-ból származó Szepesti graduále mindkét, leggyakrabban használt, saját szövegű Alleluját (*Sponsa veri Zachariae Elisabeth és O pia regum filia*) kikottázza egymás után, míg az 1463 körüli, Isztambulban őrzött Futaki-graduále két közös Alleluját (*Audi filia et vide, Egregia sponsa Christi*) közül közvetlenül egymás után, dallamukkal együtt.

Az ordináriuskönyv a *Gaude Sion quod egressus* szekvenciát jelöli meg egyetlen lehetőségként mint az Alleluját követő verses tételt, s valóban, ez az európai elterjedtségű szöveg,²⁸ amely dallami szempontból a magyarországi szekvencia-készlet új stílusú törzanyagához tartozik, s amely valamennyi egyházmegyében használatos volt, fordul elő a legnagyobb számban (26)²⁹ a magyar forrásokban.³⁰ Zágrábi forrásokhoz köthető viszont egy másik szekvencia, a *Lucundetur plebs fidelis Elisabeth quod in caelis*,³¹ mely meglepő módon a többi esztergomi kódex eljárásától eltérően a reprezentatív Bakócz-graduáléban is helyettesíti a *Gaude Sion* tételt. Csupán három forrás, az 1394-ből való Miskolci László-misszálé, az 1480-ban Veronában nyomtatott *Missale Ultramontanorum* és a XVI. századi

²³ MissNot2-S fol. 292; MissNot fol. 292r; MissPo-A fol. 241v; MissPo-B fol. 236v; MissPo-E fol. 249; MissCsuk fol. 229; GrFu fol. 194; GrPa fol. 109r-v

²⁴ MissZag-1 fol. 219r; MissZag-3 fol. 180r; MissZag-4 fol. 112r; MissZag-5 fol. 187v; MissZag-6 fol. 159r; MissTop fol. 145v.

²⁵ MissIst fol. 159; MissQuin fol. 244; MissKa-2 fol. 159.

²⁶ MissPo-D fol. 284v; GrFu fol. 194.

²⁷ MissHel fol. 189.

²⁸ Szövegkiadás: Clemens Blume: *Analecta Hymnica Medii Aevi. LV. Liturgische Prosen zweiter Epoche auf Feste der Heiligen*. Leipzig 1922. 140. A szekvencia számos forrását idézi egész Európából.

²⁹ MissNot2-S fol. 31; MissEsz-1 fol. 277; MissEsz-2 fol. 82; MissNot fol. [356v]; Str-G-7 fol. 334; MissQuin fol. 284; MissPo-B fol. 288r; MissPo-C fol. 362; MissPo-D fol. 284v; MissPo-E fol. 298; MissPo-F fol. 182; MissPo-G fol. 224; MissCsuk fol. 252; MissPaul-1 fol. 336r-v; MissPaul-2 fol. 300; GrUl fol. 352; MissHel fol. ?; Gr-177 fol. 345; GrSzep fol. 61v; MissKa-2 fol. 200; GrBr 2 fol. 254; GrFev fol. 144v; GrFu fol. 295; MissGyer fol. 256v; MissSz fol. ?

³⁰ Kiadva dallammal: Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. Budapest, Editio Musica 1976. 231–234.

³¹ GrBa fol. II/233; MissZag-2 fol. 268v; MissZag-3 fol. 221; MissZag-7 fol. 221; MissZag-8 fol. 268v–269r; MissTop fol. 183v. Kiadva dallammal: Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. 168–169. Szövegkiadás: Clemens Blume: *Analecta Hymnica Medii Aevi. XXXVII*. 162. Csak két zágrábi forrást idéz.

Erdélyi graduále őrizte meg nekünk a *Plebs devota iucundetur* Szent Erzsébet-szekvenciát.³²

A XII. századi, Közép-Európában a dominikánusok elterjesztette francia dallamok közé tartozik a közös Mária-misék szekvenciája, a *Hodiernae lux diei*, melynek önállóan átalakított dallamát használja a Bakócz-graduále a *Iucundetur plebs fidelis* tételhez. Ugyanennek a *Plebs devota iucundetur* szöveghez alkalmazott változata kapott helyet az Erdélyi graduálében, ám itt kimaradt az 5 a–b dallamszakasz.³³

A Credóra vonatkozó előírás —„Credót mondunk, ha a templomszentelés oktávjába esik, egyébként nem mondunk”— magyarázata az, hogy az esztergomi székesegyház templomszentelési ünnepe a Szent Márton napját (nov. 11.) követő vasárnap volt, és nyolccaddal emlékeztek meg róla. Azaz a Szent Erzsébet ünnepén esetleg elhangzó Credo nem magából az ünnepből vagy annak rangjából, hanem Esztergomban sajátos naptári helyzetéből adódott.

Az offertóriumként, vagyis a mise felajánlási énekeként megjelölt *Filiae regum* —a Kolozsvári graduále kivételével, amelyben a *Diffusa est gratia* tétel kapott helyet az adott liturgikus szerepben³⁴— egyeduralgó a hazai forrásokban.³⁵

Az esztergomi ordináriusban két *Sanctus Rosenberg* megjelöléssel ellátott tétel szerepel: a *Sanctus Rosenberg* Szent Ambrus napjára (ápr. 4.), mint szabadon választható darab, és a *Sanctus parvum Rosenberg* Szent Erzsébet napjára. Csak három forrásban, az 1463-as Futaki-, az 1534-es Erdélyi, s a szintén XVI. századi Nyitrai graduálében találunk hasonló felirattal Sanctus-Agnus Dei tétel-párt.³⁶ A *Rosomberg* tétel hat forrásban trópussal szerepel,³⁷ melyet vagy magába a főszövegbe írtak be, vagy a lap szélén jegyezték fel. A Futaki-graduálében a tétel „In Pascha festivalis dicitur sic” utasítással is el van látva, míg a másik darab *Kys Rosomberg* feliratot kap. Az egyes kódexekben eltérő módon jelöl-

³² MissMis fol. ?; MissUlt fol. ?; GrErd fol. 177v.

³³ Szövegkiadás: Guido Maria Drevés: *Analecta Hymnica Medii Aevi. VIII. Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. Leipzig, Fues's Verlag (R. Reisland) 1890. 122. Két külföldi forrást idéz.

³⁴ GrKol fol. 228.

³⁵ MissNot2-S fol. 292; MissEszt-1 fol. 216; MissEszt-2 fol. 82; MissEszt-3 fol. 162v; MissNot fol. 292r; MissPer fol. 184v; Str-G-7 fol. 301; MissIst fol. 159; MissQuin fol. 244; GrErd fol. 123; GrSzep fol. 215; MissPo-A fol. 241v; MissPo-B fol. 236v; MissPo-C fol. 326; MissPo-D fol. 285; MissPo-E fol. 249; MissPo-F fol. 147; MissPo-G fol. 193; MissCsuk fol. 229; MissPaul-1 fol. 265; MissPaul-2 fol. 233; MissPaul-3 fol. 197; MissZag-1 fol. 219v; MissZag-3 fol. 180v; MissZag-4 fol. 112r; MissZag-5 fol. 187v; MissZag-6 fol. 159r; MissZag-7 fol. 175; MissZag-8 fol. 201r; GrZag fol. 37; MissKa-1 fol. 189; MissKa-2 fol. 159; GrKa 2 fol. 240v; Miss-24 fol. ?; MissTop fol. 145v; Gr-177 fol. 190; MissUlt fol. ?; GrBr 2 fol. 255; GrFelv fol. 82v; GrFu fol. 194; MissGyer fol. 202r; GrNy fol. 237; GrPa fol. 109v; GrSz fol. 99v; MissSz fol. 184.

³⁶ „*Rosomberg Maior*”: CsikCant fol. 51; *Rosomberg*: GrFu fol. 217; *Kys Rosomberg*: GrFu fol. 221; *Rosomberg*: GrErd fol. 142r; *Az kysseb*: GrErd fol. 142v; *Rosomberg maior*: GrNy fol. 266v.

³⁷ GrErd fol. 142r-v; GrFelv fol. 116; GrFu fol. 217; GrPa fol. 134v; GrUl fol. 286; Gr-177 fol. 274.

hették ugyanezt a tételt, így szerepelhet a *solenis*³⁸, *festivale* cím is,³⁹ míg néhány kódex semmilyen feliratot sem ad az énekhez.⁴⁰

A Szent Erzsébet napjára rendelt *Sanctus parvum Rosenberg* csak két forrásban szerepel egyértelmű tételmegjelöléssel,⁴¹ míg másik három cím nélkül közli ugyanazt a dallamot.⁴² A Kassai graduále első kötete *De virginibus*,⁴³ az Ulászló-graduále *De beata Virgine* felirattal és *Te laudamus o benigne* trópusallal hozza a darabot, míg a Brassói graduále Mária-misék sorozatában *Feria quarta* megjegyzéssel látja el a tételt.⁴⁴ A sokféle elnevezés ellenére a rendelkezésre álló források alapján valószínűsíthető, hogy erre a tételre és dallamra utal az *Ordinarium Strigoniense*.⁴⁵

„rosomberg. In pasca festivalis dicitur sic”

San - ctus, san - ctus, san - ctus, Do-mi-nus De - us Sa-ba - oth.

Ple-ni sunt cae - li et ter - ra glo-ri-a tu - a. Ho - san - na. Prosa.

An-ge-li et Ar-chan-ge-li Thro-ni prin-ci-pa-tus-que cae-li.

Te lau-dant Che-ru-bin et Se-ra-phin: san-ctus, san-ctus, san-ctus. In ex-cel - sis.

³⁸ GrPa fol. 135; GrSz fol. 155^v; „solenne”: GrKa 1 fol. 22; „solempne”: GrUl fol. 286.

³⁹ „festivale”: Gr-177 fol. 274; „Item festivois diebus”: GrFelv fol. 116.

⁴⁰ GrKa 2 fol. 29; GrBa fol. 144^v; GrBr 2 fol. VII.

⁴¹ „Rosomberg minor”: CsikCant fol. 051; GrFu fol. 221; GrErd fol. 142^v.

⁴² GrBa fol. 145^v; GrKa 2 fol. 38^v–39^v; GrNy fol. 276^v.

⁴³ GrKa 1 fol. 30^v.

⁴⁴ GrUl fol. 283; GrBa 2 fol. 160.

⁴⁵ A témáról bővebben lásd: Kiss Gábor: *A középkori magyarországi ordinarium-dallamok történeti, liturgiai és zenei vizsgálata a közép-európai repertoár kontextusában. Kandidátusi értekezés.* Budapest 1997.

Be-ne-di-ctus qui ve-nit in no-mi-ne Do-mi-ni. Ho-san-na.

Ti-bi laus sa-lus sit Chri-ste be-ne-di-ctus sit di-es i-ste

Te lau-dan-tes nunc et pe-ren-ni-ter: San-ctus, san-ctus, san-ctus. In ex-cel-sis.

„kys rosomberg“

San-ctus, san-ctus, san-ctus, Do-mi-nus De-us

Sa-ba-oth. Ple-ni sunt cae-li et ter-ra glo-ri-a tu-a. Ho-san-na

in ex-cel-sis. Be-ne-di-ctus qui ve-nit in no-mi-ne Do-mi-ni.

Ho-san-na in ex-cel-sis.

Az áldozási ének, a kommúnió kijelölése a forrásokban követi az *Ordinari-um Strigoniense* előírásait, azaz leggyakoribb a *Diffusa est gratia* (27),⁴⁶ amely

⁴⁶ MissPaul-1 fol. 265; MissPaul-2 fol. 233; MissPaul-3 fol. 197; MissPo-D fol. 285; MissPo-E fol. 249; MissPo-G fol. 193; MissCsuk fol. 229; MissZag-1 fol. 219^r; MissZag-3 fol. 180^r; MissZag-4 fol. 112^v; MissZag-5 fol. 188^r; MissZag-6 fol. 159^r; MissZag-7 fol. 174; MissZag-8 fol. 201^r; GrZag fol. 37;

egységesen jelenik meg a zágrábi és a pálos forrásokban, majd előfordulás szempontjából ezt követi a *Simile est regnum caelorum* (17).⁴⁷ Az esztergomi források inkább ezt a másodikiként megjelölt tételt részesítették előnyben. Három másik kommunis tétel csupán egy-egy forrásban bukkan fel. Ezek: *Confundantur superbi*,⁴⁸ *Feci iudicium et iustitiam*⁴⁹ és az offertórium szövegeként már ismert *Filiae regum*.⁵⁰

Az 1509-es *Liber ordinarius Agriensis*, az egri ordináriuskönyv csupán annyiban tér el az esztergomitól, hogy minden ponton csak egy tételt jelöl meg, nem adva választási lehetőséget. Azaz: „A misében officium: *Gaudeamus omnes in Domino*. Kirie *Cunctipotens*. Egy oráció. Epistola és evangélium, mint fent. Graduale: *Specie tua*. Saját Alleluia, saját prosa. Credót mondunk, mert az ország patrónája. Offertórium: *Filiae regum*. Kommunió: *Simile est regnum celorum thesauro*.”⁵¹

A zsolozsma

A magyarországi zsolozsmaforrások —püspökségtől, hagyományterülettől függetlenül— kivétel nélkül tartalmazzák Szent Erzsébet saját officiumát. Források tekintetében leggazdagabb a zágrábi püspökség és az esztergomi érsekség (14, ill. 11 forrás), a pálosok és a szepesi társaskáptalan 6–6 forrással állnak rendelkezésünkre, témánk szempontjából viszont rendkívül csekély a váradi, erdélyi és a kalocsai források száma (1–1). A feltehetően erdélyi hagyományhoz sorolható két kódex közül a Codex Albensis több mint száz évvel korábbi annál, amikor Szent Erzsébet officiuma elkészült, a két váradi forrás közül pedig a Győrben őrzött Zalka-antifonále rendkívül hiányos, szanktoráléja Szent Jeromossal (szept. 30.) megszakad. A kutatás mai állása szerint a kalocsai érsekséghez köthető két forrás közül az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött XIV. századi breviárium Szent Imre herceg (nov. 5.) matutínumának elején végződik.

Valamennyi magyarországi forrás egységesen és kivétel nélkül a *Laetare Germania* kezdetű officiumot közli Szent Erzsébet ünnepén. Ha az Esztergomi

MissHel fol. 189; Miss-24 fol. ?; MissTop fol. 145^v; Gr-177 fol. 190; GrErd fol. 123; MissQuin fol. 244; GrSzep fol. 215; GrBr 2 fol. 255; MissGyer fol. 202^r; MissKa-1 fol. 189; GrKol fol. 228; GrSz fol. 99^v.

⁴⁷ MissNot2-S fol. 293; MissEszt-1 fol. 216; MissEszt-2 fol. 82; MissEszt-3 fol. 163; MissNot fol. 292^v; MissPer fol. 184^v; Str-G-7 fol. 301; MissPo-A fol. 241^v; MissPo-B fol. 236^v; MissPo-C fol. 326; MissPo-F fol. 147; MissKa-2 fol. 159; GrKa 2 fol. 240^r; MissUlt fol. ?; GrFelv fol. 82^v; GrNy fol. 237; GrPa fol. 109^v.

⁴⁸ GrFu fol. 194–195.

⁴⁹ MissIst fol. 159 (170).

⁵⁰ MissSz fol. 184.

⁵¹ „In missa officium: *Gaudeamus omnes in Domino*. Kirie *Cunctipotens*. Oratio sola. Epistola et evangelium, ut supra. Graduale: *Specie tua*. Alleluia proprium. Prosa propria. Credo dicitur, quia est patronus regni. Offertorium: *Filie regum*. Communio: *Simile est regnum celorum thesauro*.” OrdAgr 126. és 397.

ordinárius előírásait⁵² szem előtt tartva a kódexeket, kódexcsoportokat megvizsgáljuk és összehasonlítjuk, a következő eredményre jutunk.

A matutínium, vagyis az éjszakai virrasztó zsolozsma igen csekély szövegi változatoktól eltekintve ugyanazokat a tételeket tartalmazza valamennyi forrásban. Az egyes területekre jellemző különbségek az első és második vesperásban, valamint a laudesben jelentkeznek. Az esztergomi, pálos — a rend liturgiájának kialakításához Esztergomtól kapott mintát⁵³ — és szepesi források az ordinárius által megadott rendtől csupán a második vesperás rezponzóriumában térnek el, miszerint az *O lampas ecclesiae* tétel helyett a *Recordare mater et patrona* rezponzóriumot énekeltetik *Eloquium tuum dulce* verzussal. Bár maga az officium rendkívül népszerű és elterjedt volt Európa-szerte, ez a rezponzórium nagyon ritkán jelenik meg a forrásokban.

Jóval jelentékenyebb eltérést mutat a többi hagyomány, elsősorban a himnuszok kijelölésében. A zágrábi és erdélyi források az első vesperásban a *Gaude felix Hungaria* himnuszt⁵⁴ írják elő — melynek szövege hazai munka, s mely Szent István (*Gaude mater Hungaria*) és Szent Imre (*Plaude parens Pannonia*) himnuszaihoz hasonlóan két dallammal szerepel —, míg Kalocsa ezen a ponton megmarad az esztergomi rendnél. A *Novum sidus emicuit* himnuszt⁵⁵ viszont a laudesben szerepeltetik, annak második divíziója helyett itt teljes alakban.

Megoszlik a zágrábi és a váradi-erdélyi hagyomány a vesperás rezponzóriumának kezelésében. A váradi és az erdélyi forrás lecseréli az első vesperás rezponzóriumát a R) *O miranda mulieris* V) *Hoc pugnatura stadio* tételre, míg a második vesperásban Zágráb, Kalocsa és a Váradi breviárium az esztergomi ordinárius által is megadott *O lampas ecclesiae* tételt használja, az Erdélyi Breviárium

⁵² „*Elisabeth viduae in primis vesperis antiphonae: Laetare Germania cum sequentibus antiphonis. Psalmi: omnia Laudate. Capitulum: Mulierem fortem. Responsorium: Benedictus sit Dominus. Hymnus: Novum sidus. Versiculus: Specie tua. Antiphona: Gaude caelum. Magnificat. Oratio sola. Benedicamus Cunctipotens. In completorio: Cum invocarem more solito. Hymnus: Te lucis, et canitur, sicut Novum sidus. Antiphona: Pax aeterna. Nunc dimittis. Oratio: Deus qui illuminas. In matutino per totum, ut in historia sua. Lectiones propriae. Homelia: Simile est regnum caelorum thesauro. Laudes: Dominus Elisabeth cum sequentibus. Capitulum, ut supra. Hymnus: Ergo Dei tui famula. Versiculus: Audi filia. Antiphona: Cornu salutis. Benedictus. Oratio propria. Suffragium de Dedicatione tantum. Item: Hymni ad horas canuntur, sicut Novum sidus. In secundis vesperis antiphonae de laudibus propriis. Psalmi consueti. Capitulum, ut supra. Responsorium: O lampas. Hymnus: Novum sidus. Versiculus: Specie tua. Antiphona: Exsultet vox Ecclesiae. Magnificat. Oratio propria. Suffragium, cui cras orare intendis, tantum, si est aliquis. Alia suffragia complentur in horis beatæ Virginis. Item: Ad Nunc dimittis per totam octavam dicitur antiphona Pax aeterna, et Credo similiter per totam octavam. Item: Si necesse fuerit, poterimus dominicam recipere inter octavas Dedicationis ferialiter more alias consueto. Suffragia omnia ibidem perficiuntur.*” OrdStrig fol. 130^{r-v}

⁵³ A témáról részletesen lásd Török József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai (1225–1600)*. Budapest 1977.

⁵⁴ Szövegkiadás: Guido Maria Dreves: *Analecta Hymnica Medii Aevi. IV. Hymni inediti. Liturgische Hymnen des Mittelalters*. Leipzig 1888. 130. Négy forrást idéz.

⁵⁵ Szövegkiadás: Clemens Blume: *Analecta Hymnica Medii Aevi. LII. Die Hymnen des 12–16. Jahrhunderts aus den ältesten Quellen*. Leipzig 1909. 169. Számos forrást idéz.

viszont a R) *Benedictus sit Dominus* V) *Mulieres opulente*-t, mely a váradi és erdélyi kódexeket kivéve valamennyi hagyományban az első vesperásban szerepel.

A második vesperás antifónái mutatják az utolsó jelentős eltérést, amennyiben Zágráb és Kalocsa a laudesből vett zsoldárantifónák helyett az *Exsultet vox ecclesiae*-t énekelte —ez az esztergomi rítus Magnificat-antifónája—, és kantikum-antifónaként az *O beata sponsa Christi* tételt írja elő.

Az esztergominál jóval szűkszavúbb az egri ordinárius. Olyannyira, hogy nem nevez meg egyetlen saját tételt sem: „Szent Erzsébet özvegy. Colendum ünnep, a kórust papok vezetik aransyárga ruhákban. És végig saját históriáját mondjuk. Kapitulum: *Mulierem fortem*. Homília: *Simile est regnum celorum thesauro abscondito*. Nem mondunk semmi szuffrágiumot. A második vesperásban antifónák a laudesből, zsoldárok a szűzeokról. Nincs semmi szuffrágium, csak amiről holnap tartják.”⁵⁶

A *Laetare Germania*-offícium a *Gaudeat Hungaria*-sorozattal együtt feltehetően a két legrégebbi zsolozsma⁵⁷ a Szent Erzsébet tiszteletére írott és fennmaradt négy⁵⁸ offícium közül, melyek közül a hazai forrásokban is szereplő volt a legelterjedtebb Európában.⁵⁹ A cambrai-i székesegyház —melyet Szent Erzsébet nagylelkű adománnyal gazdagított, és ahol halála után szívét őrizték— 1286 és 1298 között másolt kódexe tartalmazza mindkét offíciumot. A francia forrást kiadó Barbara Haggh szerint: „A cambrai-i Szent Aubert-templom ágostonos kanonokja, Cambrai-i Péter »neumákat« komponált egy Szent Erzsébet-zsolozsmához, melynek szövegét Szent Quentin-i Gerard bencés szerzetes írta, s mely a *Gaudeat Hungaria* antifónával kezdődik. Hogy milyen alkalomra írták a zsolozsmát, nem ismert, de az Erzsébet által alapított kórházra történő utalás azt sugallja, hogy Szent Erzsébet halálának évfordulója lehetett az indok. 1236. május 2-án, Szent Erzsébet ereklyéinek a marburgi Erzsébet-templomban történő fölemelésekor szólalhatott meg először a Magyarországon egyeduralkodóvá váló *Laetare Germania* ciklus, mely szekuláris és monasztikus változatban is fennmaradt.”⁶⁰ A monasztikus változat három olyan rezponzóriumot tartalmaz, mely a szekuláris formában nem szerepel. Ezek közül a *Regnum mundi et omnem* a szűzek közös zsolozsmájának tétele, mely a *Legenda aurea*

⁵⁶ „Sancte Elizabeth vidue est festum colendum, chorum regant sacerdotes in flaveis vestibus. Et dicatur per totum historia propria. Capitulum: *Mulierem fortem*. Homelia: *Simile est regnum celorum thesauro abscondito*. Nullum suffragium dicitur. In secundis vesperis antiphona de laudibus, psalmi de virginibus. Suffragium nullum fit, nisi de quo crastina die servabitur, tantum.” OrdAgr 126. 397.

⁵⁷ Kiadása: Barbara Haggh: *Two Offices for St Elizabeth of Hungary*. Ottawa, Canada, The Institute of Medieval Music 1995.

⁵⁸ Szövegkiadása: Clemens Blume: *Analecta Hymnica Medii Aevi*. XXV. *Historiae Rhythmicae. Liturgische Reimoffizien des Mittelalters. Fünfte Folge*. *Laetare Germania* 25:90; *Ave mater pietatis* 25:91; *Gaudeat Hungaria* 25:92; *Elisabeth de rege* 25:93. Még két másik zsolozsmarészlet maradt fenn. Erről bővebben: Barbara Haggh: *Two Offices for St Elizabeth of Hungary*. XV.

⁵⁹ *Laetare Germania*: számos forrás a XIII–XVI. századból; *Ave mater pietatis*: három forrás a XIV–XVI. századból; *Gaudeat Hungaria*: egy XIII. századi és három XV. századi forrás; *Elisabeth de rege*: egy XV. századi forrás.

⁶⁰ Barbara Haggh: *Two Offices for St Elizabeth of Hungary*. XIV–XIX.

tudósítása szerint Szent Erzsébet halálakor megszólalt. „Midőn meghalt [...] a levegőégben a *Regnum mundi* édességes dallama csendült fel, melyet a szüzek dicséretére szoktak énekelni.”⁶¹ A *Benedictus sit Dominus* az első vesperásba került, míg az Esztergomban a második vesperásban énekelt *Recordare mater et patrona* egy bencés forráson⁶² kívül csak egyetlen salzburgi szekuláris forrásban található meg, ráadásul ugyanazon liturgikus helyzetben.⁶³

A hazai forrásokban szereplő zsolozsma az antifónák és rezponzóriumok tekintetében, kisebb változtatásokkal ugyan, de alapvetően a cambrai-i forrásban megjelenő dallamanyagot használja. A szövegileg kétségtelenül hazai munkának tekinthető *Gaude felix Hungaria* kassai dominikánus könyvtárban föllelhető⁶⁴ dallamváltozatának forrása a római Santa Sabina-kolostorban őrzött, 1255 körüli, Humbertus de Romanis (c.1200–1277)-féle *Correctorium*. Ez a dallam Szent Erzsébeten kívül Mária Magdolnáról (júl. 20.) szóló himnuszszöveget is hordoz.⁶⁵

Gau-de fe-lix Hun-ga-ri-a, Gau-de de Chris-ti mu-ne-re,

Lau-des in vo-ce va-ri-a, Cor-de pro-mas et o-pe-re.

A jászói premontrei könyvtár pálos antifonáléja, mely jelenleg Sopronban található,⁶⁶ egy másik változatot közöl: ennek XVII–XVIII. századi változatai milánói forrásokban is felbukkannak Szent Péter Székfoglalásának (febr. 22.), Szent Józsefnek (márc. 19.) és Jézus Szent Nevének ünnepén.⁶⁷

⁶¹ Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*. Helikon Kiadó 1990. 283.

⁶² Karlsruhe, Badische Landesbibliothek-Musikabteilung, Aug. LX. fol. 229r. Ugyancsak bencés forrás közli ezt a tételt Szent Bilhildis ünnepén (nov. 27.) a matutínium 10. rezponzóriumaként. Szövegkiadása: Guido Maria Dreves: *Analecta Hymnica Medii Aevi*. XIII. *Liturgische Reimoffizien des Mittelalters*. Zweite Folge. Leipzig 1892. 13:26

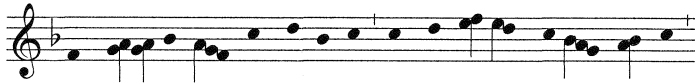
⁶³ <http://publish.uwo.ca/~cantus>. Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant. Indices of Chants in Selected Manuscripts and Early Printed Sources of the Liturgical Office. Voraú, Stiftsbibliothek, 287 (29) fol. 202r.

⁶⁴ Aristoteles-Hs. Fragment. Kiadva dallammal: Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. 10. Lásd még: Rajeczky Benjamin: „Két dallamtörténeti adalék.” in Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. Budapest 1976. 124–126.

⁶⁵ Bruno Stäblein: *Monumenta Monodica Medii Aevi*. Band I. *Hymnen (I)*. Kassel und Basel 1956. 123.

⁶⁶ Leleszi vesperále. XVI. század. Sopron, Állami Levéltár. lásd: Polycarpus Radó OSB: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1973. 184., valamint Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez I.) Budapest, MTA Zenetudományi Intézet 1981. C 77.

⁶⁷ Kiadva dallammal: Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. 26. A témáról bővebben: Rajeczky Benjamin (szerk.): *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. 330–334. A milánói dallamokat ld.: Bruno Stäblein: *Monumenta Monodica Medii Aevi*. Band I. *Hymnen (I)*. 19., 21.

Gau-de fe-lix Hun-ga-ri-a, Gau-de de Chris-ti mu - ne - re,

Lau-des in vo-ce va-ri-a, Cor-de pro-mas et o - pe - re.

Szintén két dallammal szerepel a magyar forrásokban a másik Szent Erzsébet-himnusz, a *Novum sidus emicuit* is.⁶⁸ Egyik változata a Psalterium Blasii-ban található, ennek dallama a francia, délnémet és cseh domonkos forrásokban a kishórak himnuszaihoz (príma: *Iam lucis orto sidere*, tercia: *Nunc sancte nobis spiritus*) kapcsolódik.⁶⁹

No-vum si-dus e - mi - cu - it, Er-ror ve-tus con-ti-cu-it,

No - vo splen-do-re ru - ti - lat, Plebs no-vas lau-des iu - bi - lat.

A másik, a XII. század eleje óta kimutatható dallam⁷⁰ a magyar forrásokban Úrnapijáról (*Verbum supernum prodiens, Nec Patris*), Sarlós Boldogasszonyról (júl. 2. *En miranda prodigia*), Mária Magdolnáról (júl. 22. *Lauda mater ecclesia*) és Szent Vencelről (szept. 28. *Dies venit victoriae*) szóló szövegeket is hordoz.⁷¹ A XV. századi Czesztochowai pálos kantuáléban Szent Erzsébet mellett Szent Affra (aug. 7. *Gaude civitas Augusta*) s Szent István király (aug. 20. *Gaude mater Hungaria*) himnuszainak is ez a dallama.⁷² Rendkívüli elterjedtségét és népszerűségét mutatja, hogy a XVII. századi protestáns graduálok is átvették, még hozzá kiemelt helyen, első adventi tételként, nem csupán a dallamot, hanem a Szent Erzsébet-himnusz első két sorát is idézve *Új világosság jelenék* kezdettel.⁷³

⁶⁸ Kiadva dallammal: Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. 3.

⁶⁹ PsBl fol. 129. Lásd: Bruno Stäblein: *Monumenta Monodica Medii Aevi. Band I. Hymnen (I)*. 121.

⁷⁰ Lásd uo. 34.

⁷¹ Kiadva dallammal: Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. 16.

⁷² Czesztochowa, Klosterbibliothek, 583. R. I. 215 fol. 332 és fol. 343.

⁷³ Erről bővebben lásd: Szendrei Janka: „Új világosság jelenék. Egy himnusz története”, in *Zenetudományi dolgozatok 1995–96*. Budapest 1996. 19–24.

No-vum si-dus e - mi-cu-it, Er-ror ve-tus con-ti-cu-it,

No-vo splen-do-re ru-ti-lat, Plebs no-vas lau-des iu-bi-lat.

Uj vi-la-gos-sag ie-le-nec, re-gi-te-vel'-ges csen-de-se-dek,

Is-ten i-ge-ie ie-le-nec, u-ion-nan ne-künk a-da-tek.

A *Laetare Germania*-offíciium mintául szolgált más zsolozsmához is. Magyarországon Szent Imre herceg offíciiumának volt kiindulópontja ez a sorozat, melyből tíz tételt akkor is pontosan követ az Imre-zsolozsma szerzője, amikor eltérő szótagszámú és versformájú szövegeket kell azokra alkalmaznia, s melynek legkorábbi példája egy Zágrábban őrzött, XIII. századi breviárium.⁷⁴

⁷⁴ Erről bővebben lásd: Dobszay László: „Dallamminták a verses Szent Imre-zsolozsmához”, in *Zenetudományi dolgozatok* 1979. Budapest 1979. 71–84.

1. melléklet. A mise forrásai

<i>jelölés</i>	<i>könyvtípus</i>	<i>számad/évi</i>	<i>lelőhely</i>	<i>jelzet</i>	<i>eredet</i>	<i>utalás</i>
CsikCant	Cantionale	XV / XVI	Csíkсомlyó, FKt	Inv. Nr. 5252	magyar	
Gr-177	Graduale	XV	Zagreb, MK	MR 177	magyar	
GrBa ²	Graduale (Bakócz)	XV / XVI	Esztergom, FK	Ms. I. 1. és 3b	Esztergom	Radó 171, C 15
GrBr 2	Graduale	XVI	Nagyszében, BK	Ms. 759	Brassó	C 38
GrErd	Graduale (Erdélyi)	1534	Budapest, OSzK	fol. lat. 3815	Erdély	C 37
GrFelv	Graduale	XIV	Alba Julia, BB	R. I. 96	Felvidék	C 49
GrFu	Graduale (Futaki)	1463	Istanbul, TSM	2429	Buda?	C 45
GrKa 1	Graduale	XVI	Budapest, OSzK	Cimae 452=172a	Kassa	Radó 173, C 25
GrKa 2	Graduale	XVI	Budapest, OSzK	Cimae 452=172b	Kassa	Radó 173, C 26
GrKol	Graduale	1528	Alba Julia, BB	Mss. I. 1.	Kolozsvár	C 51
GrNy	Graduale (Nyitrai)	XVI/1	Pozsony, SSUA	67	Nyitra	C 79
GrPa	Graduale (Patai)	XVI	Budapest, OSzK	fol. lat. 3522	Gyöngyöspata	C 102
GrSz	Graduale (Szántó)	1418-23	Budapest, BU	A 114	Gyöngyös	C 123
GrSzep	Graduale (Szepesi)	1426	Szepesváralja, KÁK	Ms. Mus. 1	Szepes	C 84
GrUj	Graduale (Ulászló)	XVI	Esztergom, FK	Mss. I. 3.	magyar	Radó 172, C 5
GrZag	Graduale	XV	Zagreb, AJAZU	III. D. 182	Zágráb	
Miss-24	Missale	XIV / ex	Alba Julia, BB	Ms. I. 24	magyar	
MissCsuk	Missale (Csukárdi)	XIV	Alba Julia, BB	Mss. II. 134	Pozsony	M 8
MissEsz-1	Missale	XV	Esztergom, FK	Mss. I. 20	Esztergom	Radó 29
MissEsz-2	Uti Missale	XIV	Budapest, OSzK	Cimae 435	Esztergom	Radó 15, M 47
MissEsz-3	Missale ³	1484	Budapest, MTA KT	Ráth NF 1041	Esztergom	
MissGyer	Missale	1428	Gyergyószentmiklós	Sign. 845	Gyergyó	
MissHel	Missale (Heltau)	XIV	Cisnádite, evang. par.	sine sign.	magyar	
MissIst	Missale	XIV	Istanbul, TSM	Deissman 60	magyar	
MissKa-1	Missale	XV	Alba Julia, BB	Ms. I. 23	Kassa	M 30
MissKa-2	Missale	XIV	Budapest, OSzK	Cimae 395	Kassa?	Radó 10, M 7

MissMis	Missale (Miskolci L.)	1394	Eger, EK	U. VI. 5.	magyar	Radó 25
MissNot ⁴	Missale Notatum	XIV	Bratislava, AM	EC Lad. 3	Esztergom	C 17
MissNot2-S	Missale Notatum et Sequentionale	XIV	Bratislava, AM	EC Lad. 3, EL 18	Esztergom	C 98
MissPaul-1	Missale	XIV/XV	Göttweig, StB	Cod. 107-R 79	Felvidék?	M 46
MissPaul-2	Missale ⁵	1514	Budapest, OSzK	RMK III/196	pálos	M 60
MissPaul-3	Missale	XV/2	Göttweig, StB	Cod. 234	Budaszentlőrinc	M 22
MissPer	Missale (Perényi)	1498	Győr, NK	sine sign.	Esztergom/Várad	M 59
MissPo-A	Missale	XIV	Budapest, OSzK	Clmae 214	Pozsony	Radó 11
MissPo-B	Missale	XIV	Budapest, OSzK	Clmae 215	Pozsony	Radó 12
MissPo-C	Missale	XIV	Budapest, OSzK	Clmae 220	Pozsony	Radó 13
MissPo-D	Missale	XV	Budapest, OSzK	Clmae 216	Pozsony	Radó 27, M 4
MissPo-E	Missale	XV	Budapest, OSzK	Clmae 218	Pozsony	Radó 28
MissPo-F	Missale	1480	Budapest, OSzK	Clmae 222	Pozsony	Radó 45
MissPo-G	Missale	1488	Budapest, OSzK	Clmae 219	Pozsony	Radó 46, M 5
MissQuin	Missale ⁶ (Pécsi)	1499	Budapest, OSzK	RMK III/52	Pécs	M 16
MissTop	Missale (Topuskói apát)	1495	Zagreb, MK	MR 170	magyar	Kniewald 56
MissUlt	Missale (Ultramont.) ⁷	1480	Budapest, OSzK	Inc. 1756	magyar?	
MissZag-1	Missale	XIV	Zagreb, MK	MR 13	Zágráb	Kniewald 45
MissZag-2	Missale	XIV	Zagreb, AJAZU	III. D. 23	Zágráb	Kniewald 41
MissZag-3	Missale	1473	Zagreb, MK	MR 26	Zágráb	Kniewald 54
MissZag-4	Missale	XIV	Zagreb, AJAZU	IV. C. 59	Zágráb	Kniewald 49
MissZag-5	Missale	XV	Zagreb, MK	MR 62	Zágráb	Kniewald 60
MissZag-6	Missale	XIV/ex	Zagreb, MK	MR 73	Zágráb	Kniewald 47
MissZag-7	Missale	XIV	Zagreb, MK	MR 133	Zágráb	Kniewald 33, M 9
MissZag-8	Missale ⁸	1511	Budapest, OSzK	RMK III/176	Zágráb	M 58
MissSz	Missale (Szebeni)	1430	Nagyszeben, BK	Ms. 3. V. 1.	Szeben	M 32
OrdAgr	Ordinarius ⁹	1509	Eger			
OrdStrig	Ordinarius ¹⁰	1520	Budapest, OSzK	RMK III//238	Esztergom	

2. melléklet. A zsolozsma forrásai

<i>jelölés</i>	<i>könyvtípus</i>	<i>század/évszám</i>	<i>lelőhely</i>	<i>jelzet</i>	<i>eredet</i>	<i>utalás</i>
Col-667	Breviarium	XV (1479)	Roma, BAV	Ottob. Lat. 667	Kalocsa	
Paul-8	Antiphonale	XV/XVI	Zagreb, MK	MR 8	pálos	Kniewald 70, C 56
Paul-28	Breviarium	XV	Güssing, KF	1/28	pálos	
Paul-93	Vesperale	XVI	Sopron, ÁL	„Kézirat 93”	pálos	Radó 184, C 77
Paul-439	Breviarium	XV	Göttweig, StB	Cod. 439 (229)	pálos	
Paul-812a	Breviarium	1486-1491	Budapest, BU	Univ. 812a	pálos	
Paul-1540	Breviarium	1540	Budapest, MTA KT		pálos	
PsbI	Psalterium (Blasius)	1419/ex	Budapest, OSzK	Clmae 128	Pozsony	Radó 67, C 24
Sc-2	Antiphonale	XV	Szepesváralja, KáK	KMs. Mus. 2.	szepesi	C 82
Sc-46	Breviarium	XIV	Alba Julia, BB	R. II. 46	szepesi	
Sc-94	Breviarium	XIV/XV	Alba Julia, BB	R. III. 94	szepesi	
Sc-125	Diurnale	XV/2	Alba Julia, BB	R. II. 125	szepesi	
Sc-6374	Breviarium	XV	Budapest, NM	63.74.I.C.	szepesi	
Sc-6384	Breviarium	XV	Budapest, NM	63.84.C.	szepesi	
Str-3	Antiphonale	XV/1	Bratislava, AM	EC Lad. 3	Esztergom	C 2
Str-11	Breviarium	XV	Salzburg, BS	M.11.II.V.1.E.60	Esztergom	
Str-67	Breviarium	XIII	Zagreb, MK	MR 67	Esztergom	
Str-110	Breviarium	XV	Alba Julia, BB	R. I. 110	Esztergom	
Str-1484	Breviarium	1484 ¹¹	Esztergom		Esztergom?	
Str-1812	Breviarium	XV	Wien, ÖNB	Vindob. Pal. 1812	Esztergom	
Str-1829	Breviarium	XV	Wien, ÖNB	Vindob. Pal. 1829	Esztergom	
Str-8879	Breviarium	1480	Paris, BN	Mss. Lat. 8879	Esztergom	
Str-G-7	Breviarium és Missale	XV	New York, PML	M.A.G. 7	Esztergom	
Str-I/3/3-4	Antiphonale	XV	Esztergom, FK	Mss. I. 3	Esztergom	Radó 180, C 9
Str-Ist	Antiphonale	c. 1360	Istanbul, TSM	Deissmann 42	Esztergom	
Tra-34	Breviarium	XV (1462)	Güssing, KF	I/34	Erdély	
Tra-8247	Breviarium	XV (1460)	Roma, BAV	Vat. lat. 8247	Várad	

Zag-10	Intonarium	XV	Zagreb, MK	MR 10	Zágráb	Kniewald 103, C 57
Zag-29	Breviarium	XIV / XV	Zagreb, MK	MR 29	Zágráb	Kniewald 76
Zag-42	Breviarium	XV	Zagreb, AJAZU	I.c.42	Zágráb	Kniewald 89
Zag-43	Breviarium	XIV / XV	Zagreb, MK	MR 43	Zágráb	Kniewald 81
Zag-44	Breviarium	XV	Zagreb, MK	MR 44	Zágráb	Kniewald 86
Zag-46	Breviarium	XV	Zagreb, MK	MR 46	Zágráb	Kniewald 83
Zag-65	Breviarium	XV	Zagreb, MK	MR 65	Zágráb	Kniewald 88
Zag-80	Breviarium	1474	Zagreb, MK	MR 80	Zágráb	Kniewald 72
Zag-103	Breviarium	XV	Zagreb, MK	MR 103	Zágráb	Kniewald 85
Zag-104	Breviarium	XV	Zagreb, MK	MR 104	Zágráb	Kniewald 79
Zag-120	Breviarium	XIV	Zagreb, MK	MR 120	Zágráb	Kniewald 74
Zag-343	Breviarium	XV (1489)	Budapest, OSzK	Clmae 343	Zágráb?	Radó 122
Zag-446	Breviarium	XV (1474)	Budapest, OSzK	Clmae 446	Zágráb	Radó 114
Zag-1484	Breviarium	1484 ¹²	Budapest, OSzK	Inc. 800	Zágráb	

¹ Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez I. MTA Zenetudományi Intézet. Budapest 1981. Radó = D. Polycarpus, Radó OSB: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1973. Kniewald = Dr. Dragutin Kniewald: *Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV. stoljeća*. Croatia Sacra. Arhiv za crkvenu povijest hrvata. Godina 10. Uredio: Dr. Miho Barada. Zagreb 1940.

² Graduale Strigoniense (s. XV / XVI). Kiadva: Szendrei Janka: *Musicalia Danubiana 12*. MTA–Zenetudományi Intézet. Budapest 1990.

³ Missale Strigoniense. Nürnberg 1484.

⁴ Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio. Kiadva: Szendrei Janka—Richard Rybarič: *Musicalia Danubiana 1*. MTA–Zenetudományi Intézet. Budapest 1982.

⁵ Missale Paulinorum. Velence 1514.

⁶ Missale Quinqueeclesiense. Velence 1499.

⁷ Missale ad usum dominorum Ultramontanorum. Verona 1480.

⁸ Missale Zagrabienae. Velence 1511.

⁹ Kiadva: Dobszay László: *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. Musicalia Danubiana Subsidia 1. MTA–Zenetudományi Intézet. Budapest 2000.

¹⁰ Ordinarium Strigoniense. Velence 1520.

¹¹ Breviarium Strigoniense. Nürnberg (Georg Stuchs) 1484. Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band V. Leipzig (Karl W. Hiersemann), 1932. Nr. 5469.

¹² Breviarium Zagrabienae. Venezia 1484.

Adunabit ea
 Elizabeth Gaudeamus

He ..... v ..... ia

Quia regum filia se lix ..... alumpna paupe
 rum ipd nos reconitit a ch ..... zabeth be a ta virtus tuo
 num opem ad su ..... peni consortium ca ..... re glouifi ..... ca ta

Dicit dominus sermones meos ta ..... of filie regni cōsile ē
 quos dedi mas tuum nō deficient de o ..... cecilie vif loquebat
 re tu o ad est enim nomen tuum et munera tua accepta ..... Officiant cō Confim
 e runt super altare ..... metum p ..... dantur Clementis
 gaurit dñs Allā v amaut ei ob vitas me cō hōis ser. Cirilogom ..... mis. Inuocatus
 haterate vnginis. Gaudeamus omnes q̄ diffusa est gracia

Muschas dñi Quoz
 Cuius dñs Allā v amaut ei ob vitas me cō hōis ser. Cirilogom
 haterate vnginis. Gaudeamus omnes q̄ diffusa est gracia

Ae ..... v ..... ia

Tola

Kéziratoldal a Felvidéki graduáléból.